

Hanefî Mezhebinde Ribevî Mal Anlayışı

Ribevi Understanding of Goods in the Hanafi Sect

Kübra ERTÜRK*

Öz

Ribâyâ konu olan mallar, klasik fıkıh kaynaklarında tartışılan meselelerden birisi olmuştur. Bu mesele Hanefî fukahâsi tarafından da ele alınmıştır. Hanefîler ribâyî fazlalık (artış), sözleşme ve mübadele (değiş tokuş) eylemi olmak üzere üç şekilde tanımlamışlardır. Bu tanımlar arasında ribâyî fazlalık merkezli ele alan tanımlar diğerlerine göre daha öne çıkmıştır. Ribâ konusu da kimi zaman “kitâbü'l-büyû” adlı genel bir başlığın içinde kimi zaman da “bâbü'r-ribâ” şeklinde müstakil bir konu olarak altı malı ele alan hadisler çerçevesinde incelenmiştir.

Hanefî mezhebi ilgili hadislerden hareketle ribânın illetini ve bu illetten hareketle ribevî malların ne olduğu sorusunu cevaplamaya çalışmıştır. Ribevî malların en doğru şekilde belirlenebilmesi için değinilmesi gereken en önemli konulardan birisi mal konusudur. Hanefîler mal kavramını insanlığın kendisine değer biçmesi, biriktirilebilir ve ihrâz edilebilir olması çerçevesinde ele almış ve bir hurma tanesi gibi iktisadî değeri olmayan malları ribâyâ konu etmemişlerdir. Sözlüklerde ise mal kavramının hem dar anlamı hem de geniş anlamı kapsayacak şekilde ele alındığı görülmektedir.

Hanefîlere göre ribâyâ konu olan mallar miktarı ölçek (keyl) ve tartı (vezn) ile tayin edilen mallardır. Bunun dışındaki mallar ribâyâ konu olmazlar. Bu iki ölçü biriminin esas alınmasındaki temel sebep mallar arasındaki standartlığın sadece bu iki ölçü birimiyle belirlenebilmiş olmasıdır. Onlara göre ribâyâ konu olan mallar kendi cinsleri ile değiştirildiğinde arada fazlalığın ve vadenin bulunmaması gerekir.

Çalışmamızın temel amacı Hanefî mezhebinin ribevî mallara dair görüşlerine ayrıntılarıyla değinilmesi ve meselenin fıkıhın temel ilkeleri çerçevesinde incelenip anlaşılmasını sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda mal ve ribâ kavramlarına ayrıntılarıyla yer verilmeye çalışılmıştır. Konunun anlaşılması için önem arz eden ilgili âyet ve hadisler incelenmiş ve Hanefîlerin konuyu işleyiş şekline değinilmiştir. Hanefîlerin ribevî mallara dair görüşlerinin naklî ve aklî deliller çerçevesinde ele alınması bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran en önemli özelliktir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Muâmelât, Bey ‘, Ribâ, Borç.

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri ABD, İslam Hukuku Bilim Dalı, erturk1834@gmail.com, ORCID: 0009-0001-0039-3911, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 29/01/2024, Accepted/Kabul Tarihi: 18/03/2024, Published/Yayın Tarihi: 18/03/2024.

Abstract

The riba-bearing goods have been one of the discussed matters in classical fiqh literature. This intricate subject has been addressed by the Hanafi school, which propounds three distinct definitions of riba, namely as excess, a contractual entity, and an exchange action. Notably, the emphasis on excess within these definitions has garnered prominence in scholarly discourse.

According to Hanafis, riba-bearing goods are those whose quantification is determined by measurement and weight, while other goods exempt from riba considerations. The pivotal rationale for employing these two units of measurement is rooted in the Hanafi conviction that standardization of goods is contingent solely upon these two units of measurement. In the exchange of riba-bearing goods within their own categories, the Hanafi stance advocates the absence of excess and predetermined terms.

The purpose of this study is to delve into the Hanafi school's perspectives on riba-bearing goods, examining the issue within the framework of fundamental principles of fiqh. To achieve this, I have undertaken a detailed exploration of the concepts of goods and riba, considering relevant Quranic verses and hadiths crucial for understanding the subject. What sets my study apart is the comprehensive consideration of Hanafi viewpoints on riba-bearing goods, grounded in both rational (aklî) and scriptural (naklî) evidence.

Keywords: Islamic Law, Transactions, buying and selling, Riba, Debt

Giriş

Mala sahip olma duygusu insanın doğuştan sahip olduğu bir özelliktir. Bu sebeple her insan mala sahip olabileceği çeşitli yollar arar. Yüce Allah'ın rızasını göz önünde bulunduran insan helâl yoldan mal edinmeyi tercih ederken, buna önem vermeyen insan kumar, hırsızlık gibi Yüce Allah'ın rızasının olmadığı yolları tercih eder. Yüce Allah'ın haram kıldığı mal edinme yollarından biri de insanı sömürmeye dayalı bir sistem olan ribâ işlemidir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ribânın haramlığını ve mal konusunu ele alan çeşitli âyetler yer almaktadır. İlgili âyetlerde ribâ işlemi *karz* ve *bey'* işlemleri ile de kıyaslanmıştır. Aynı zamanda mal kavramı ve ribânın hangi tür mallar üzerinde söz konusu olacağı meseleleri fıkhîta üzerinde tartışılan konular arasındadır. İlk sistematik fıkıh akademisini kuran ekollerden Hanefî mezhebi de bu meseleyi etraflıca incelemiştir. Hanefî mezhebinin ileri sürdüğü deliller çerçevesinde ribânın söz konusu olduğu malların en doğru şekilde tespit edilebilmesi için kavramsal çerçeve başlığı altında; mal, ribâ, bey' ve karz kavramlarına yer verilmesi son derece önemlidir. Daha sonra Kur'ân-ı Kerîm'de ribevî mal meselesine yer verilecektir. Akabinde Hanefî mezhebinin ribevî mallara dair görüşleri belirtilirken benimsedikleri deliller “naklî deliller” ve “aklî deliller” şeklinde iki başlık altında ele alınacaktır. En sonunda da ribevî malların mübadele edilmesi meselesine değinilecektir.

1. Kavramsal Çerçeve

Ribâ, şer'î bir isimdir ve belirli özellikteki mallarda geçerli olan bir işlemdir. Bu itibarla konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle bu iki kavramı ve akabinde ribâ ile ilintili olan bey' ve karz kavramlarını açıklamak gerekir. Kapsamı sınırlı olan araştırmamızda Hanefî mezhebi merkeze alınacak, dolayısıyla Hanefî fakihlerin genel itibariyle benimsediği tanımlar üzerinde durulacaktır.

1.1. Malın Sözlük ve Terim Anlamı

Mal (مال) sözlükte; “İnsanlar tarafından kendisine maddi değer biçilen şey”,¹ “İnsanın mülkiyetine geçirdiği her şey”,² “zenginlik ve bolluk”³ anlamlarına gelmektedir. Mal kelimesi bu anlamlarının dışında deve ve koyun manasında *verak*,⁴ taşınmaz mallar anlamında *neşeb*⁵ şeklinde de isimlendirilmiştir. Göçebe hayat tarzını benimseyen toplumlarda mal denilince genellikle hayvanlar anlaşılmasıdır.⁶

Hanefîler malı genel itibariyle; “İnsan tabiatının kendisine yöneldiği ve ihtiyaç duyulduğu vakit kullanılmak üzere biriktirelebilen şey”⁷ ve “İnsan tabiatının meylettği, üzerinde harcama yapma ve başkasının tasarruflarına engel olabilme fiillerinin gerçekleştirilebildiği şey”⁸ olarak tanımlamıştır. Hanefîlerin malın terim anlamı hususunda söylediklerinden hareketle bir şeyin mal olma özelliğine sahip olabilmesi için şu özelliklere sahip olması gerektiğini söyleyebiliriz:

1. “İnsan doğasının meyletmesi” şartına göre kan, *meYTE* (leş) gibi insan doğasının arzu etmediği şeyler mal değildir.⁹ Hamr (içki) ve domuz eti gibi diğer din mensupları tarafından

¹ Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1419/1988), 8/344.

² Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 11/635.

³ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Kitâbü't-Telhîş fî Ma'rifeti Esmâ'i'l-Eşyâ'* (Dimaşk: Dâru Tılâs, 1417/1996), 83.

⁴ Askerî, *Kitâbü't-Telhîş*, 83.

⁵ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye* (Kahire: Dâru'l-İlm, 1431/2010), 83.

⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/636.

⁷ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik şerḥu Kenzi'd-dekâik* (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.), 5/277; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muḥtâr 'ale'd-Dürri'l-muḥtâr* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1386/1966), 4/504.

⁸ Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî el-Haskefî, *ed-Dürri'l-muḥtâr şerḥu Tenvîri'l-ebşâr ve câmi'i'l-bihâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 413.

⁹ Muhammed Osman Şübeyr, *el-Medḥal ilâ Fikhi'l-Muâmelâti'l-Mâliyye* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 1425/2004), 68.

kendisinden faydalanılması mubah olan ancak Müslümanlar açısından faydalanılması yasak olan şeyler de mal kapsamındadır.¹⁰

2. “Harcama ve başkasının tasarruflarına engel olabilme fiillerinin gerçekleştirilebilmesi” şartına göre malın özelliklerden birisi, onun insanlar nezdinde maddi açıdan bir değere sahip olmasıdır. Dolayısıyla tek bir hurma tanesi gibi kendisine maddi bir değer biçilmeyen şeyler mal kapsamında değildir.¹¹ Dolayısıyla Hanefilere göre tek bir hurma tanesi karşılığında iki tane hurmanın verilmesinde ribâ söz konusu olmaz.¹² Şu hâlde Hanefilere göre bir şeyin mal olması ve ribâyâ konu olması onun miktarı ile ilintilidir.

3. Malın “biriktirilebilir ve ihrâz edilebilir” özelliğine sahip olması gerektiğini belirten şarta göre; menfaat, güneş ışığı gibi hem fiziki bir yapıya sahip olmayan şeyler¹³ hem de havadaki kuş gibi henüz ihrâz edilmemiş şeyler mal değildir.¹⁴ Ancak menfaati mal kapsamında değerlendirmeyen Hanefiler, bir evin başka bir ev karşılığında kira akdi ile bir başkasına verilmesini cinsi cins ile vadeli satmak gibi olmasından dolayı câiz görmemiştir.¹⁵ Onlara göre menfaatin icâre akdinin konusu olması insanların böyle bir akde ihtiyaç duymasından dolayı istihsânen câizdir.¹⁶

1.2. Ribânın Sözlük ve Terim Anlamı

Ribâ (رِبَا) kelimesi sözlükte; “Çoğalma, fazlalaşma, artma, büyüme, yükselme, kabarma ve şişme” anlamlarına gelmektedir.¹⁷

Kur’ân-ı Kerîm’e baktığımızda ribâ kelimesinin sözlük anlamıyla erbâ (أَرْبَى)¹⁸ (daha fazla, daha kuvvetli), râbiya (رَابِيَا)¹⁹ (gittikçe artan), rabvetin (رَبْوَةٌ)²⁰ (yamaç), rabâ (رَبِي)²¹ (gelişti, büyüdü) kalıplarındaki kullanımlarına rastlamaktayız.

¹⁰ İbn Nüceym, *el-Baḥru’r-râîk*, 5/277; İbn Âbidîn, *Reddû’l-muḥtâr*, 4/504.

¹¹ İbn Nüceym, *el-Baḥru’r-râîk*, 5/277; İbn Âbidîn, *Reddû’l-muḥtâr*, 4/504.

¹² İbrâhîm b. Muhammed İbrâhîm el-Halebî, *Mülteka’l-ebḥur* (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998), 119.

¹³ Abdullah Lâm b. İbrâhîm, *Aḥkâmü’l-‘Ağniya* (Amman: Dâru’n-Nefâis, 1424/2003), 25.

¹⁴ Abdülkerim Zeydân, *el-Medḥal li dirâseti’ş-şer’ati’l-islâmiyye* (Dımaşk: Müessesetü’r- Risâle Nâşirûn, 1427/2006), 206.

¹⁵ İbn Âbidîn, *Reddû’l-muḥtâr*, 7/14.

¹⁶ İbn Âbidîn, *Reddû’l-muḥtâr*, 6/6.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 14/304-305; Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Ḳâmûsü’l-muḥtâr* (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1426/2005), 1286.

¹⁸ en-Nahl 16/92.

¹⁹ er-Ra’d 13/17; el-Hâkka 69/10.

²⁰ Bakara 2/265; el-Mü’minûn 23/50.

²¹ Fussilet 41/39.

Hanefî mezhebinin ribânın terim anlamına dair yapmış olduğu tanımları; ribâyı fazlalık (artış), sözleşme ve mübadele (değiş tokuş) eylemi merkezli ele alan tanımlar şeklinde üç başlık altında toplayabiliriz.²²

1. Ribâyı fazlalık merkezli ele alan tanımlarda Hanefîler ribâyı terim olarak; “Aynı cins malların birbiriyle değiştirilmesinde akit sırasında şart koşulmuş fazlalık”,²³ “Alım satım esnasında şart koşulan karşılıksız fazlalık”,²⁴ “Malın malla mübadelesi esnasında taraflardan biri için şart koşulmuş karşılıksız fazlalık”,²⁵ “İvazlı (karşılıklı yapılan) bir akitte şart koşulmuş olan ve şer’î ölçüler açısından da bir karşılığı (ivazı) bulunmayan fazlalık”,²⁶ “Karzda ve selefte verilen şey karşılığında alınan fazlalık veya ribâyâ konu olan malların kendi cinsiyle karşılıklı satışı esnasında ortaya çıkan fazlalık”²⁷ gibi farklı şekillerde tanımlanmışlardır.

2. Ribânın sözleşme olarak ele alındığı tanımlara gelince Hanefîler ribâyı; “Fazlalık bulunmasa bile fâsid olan akit”,²⁸ “Fazlalık bulunsun ya da bulunmasın bir sıfat sebebiyle fâsid olan akit”,²⁹ “Ölçülebilin ve tartılabilen şeylerin kendi cinsleriyle fazla olarak satılması işlemi”³⁰ şeklinde ele almışlardır.

3. Ribânın mübadele eylemi olarak ele alındığı tanıma İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) *Fethu'l-ğadîr* adlı eserinde rastlamaktayız. Ona göre ribâ “د” fiilinin mastarı olup artırma eyleminin bizâtihi kendisidir. Bakara sûresi 275. âyette “Oysa Allah alış veriş (bey) eylemini helâl kıldı, ribâ (faiz) eylemini yasakladı.” denilirken aslında Allah borç işlemindeki artma eylemini ve ribânın söz konusu olduğu malların cinsleriyle değiştirilmesi neticesinde verilmiş olan miktardan daha fazla bir miktarın alınması suretiyle yapılan artırma eylemini haram kılmıştır. Bu durumda fazlalık bir fiildir. Ribânın haram olduğuna dair hüküm de bu fiile

²² Kübra Ertürk, *Fıkhta Faiz Konusu Mallar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 12-13.

²³ Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1356/1937), 2/30.

²⁴ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 12/109.

²⁵ Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, 119.

²⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 5/168-170.

²⁷ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr* (b.y.: y.y., 1390/1970), 7/4.

²⁸ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 8/260.

²⁹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/30.

³⁰ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *Muhtaşaru'l-ğudûrî fi'l-fıkhi'l-Hanefî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 87; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-mubtedî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 3/60.

taalluk eder. Böylece ribâ hem “fazlalığı” hem de “eylemi” ifade etmiş olur ve her ikisi de haramdır.³¹

1.3. Bey'in Sözlük ve Terim Anlamı

Bey' (بيع) sözlükte; “Bir şeyi satmak ya da satın almak, mübadele etmek, sözleşme yapmak” anlamlarına gelir.³²

Hanefîler bey'i genel olarak; “Mütekavvim malın başka bir mütekavvim mal karşılığında mübadele edilmesi”³³ ve “Malların karşılıklı rızaya dayanılarak mübadele edilmesi”³⁴ şeklinde tanımlamışlardır. Hanefîlerin bey'in terim anlamına dair yaptıkları bu tanımlara baktığımızda onların malda mütekavvim olma ve karşılıklı rızanın bulunması³⁵ şartlarını öne çıkardığını görmekteyiz.

1.4. Karzın Sözlük ve Terim Anlamı

Karz (قرض) sözlükte; “Parçalamak, kesmek, bir malın misliyle geri alınması şartıyla bir başkasına verilmesi” demektir.³⁶

Terim anlamıyla karz; “Bir malın mislinin geri alınmak üzere bir başka kimseye verilmesi”³⁷ anlamına gelir. Karz-ı hasen (güzel borç) de; “Herhangi bir menfaat beklentisi olmadan ihtiyaç sahibi bir kimseye ödünç vermek” demektir.³⁸ Ancak karz, menfaat sağlayan bir eylem hâline dönüşürse bu durumda ribâ meydana gelir.³⁹

³¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-ğadîr*, 7/4.

³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/23-24.

³³ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/109-110.

³⁴ Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/55; Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Kenzu'd-değâ'ik* (Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 1432/2011), 406; Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dağâik ve Hâşiyeti's-Şelebî* (Kahire: el-Matba'atu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313/1895), 4/2; Aynî, *el-Binâye*, 8/198; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-ğadîr*, 6/476.

³⁵ Servet Bayındır, “VII. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Mezheplerde Tutarlılık: Tebliğler Metni”, *Faiz Meselesine Kur'an ve Sünnet Çerçevesinde Farklı Bir Bakış* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 2012), 245.

³⁶ Ebû Nasr İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sihâh Tacü'l-Lüğâ ve Sihâhi'l-Arabiyye* (Dâru'l İlm li'l Melâyîn, 1407/1987), 3/1101; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüğâ* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 5/71-72; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevî Feyyûmî, *el-Misbâhü'l-Münîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1431/2010), 2/492; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâr*, 652.

³⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 5/161.

³⁸ H. Yunus Apaydın, “Karz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/520.

³⁹ İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethü'l-Kadîr*, 7/4.

2. Kur'ân-ı Kerîm'de Ribânın Yasaklanması ve Ribevî Mal Meselesi

Kur'ân'da hem ribâ hem de mal konularını ele alan âyetler bulunmaktadır. Ribâyâ konu olan malların en doğru şekilde ortaya konulabilmesi için de mal konusu üzerinde durulmalıdır. Bu nedenle Kur'ân'da zikredilen mal kavramını ele alacağız.

Kur'ân'da ribânın haramlığı Bakara sûresinde beş yerde, Âl-i İmrân, Nisâ ve Rûm sûrelerinde ise birer yerde zikredilmiştir. Âyetleri şu başlıklar altında ele alabiliriz:

1. Zekât ile ilintilendirilmiş ribevî mallar: Nüzûl sırasına bakıldığında ribâyı yasaklayan ilk âyet Rûm sûresi 39. âyettir ki şöyledir:

وَمَا آتَيْتُمْ مِّن رَّبًّا لِّيَرْبُوَ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِّن زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ.

“İnsanların malları içerisinde artacağını düşünerek ribâyâ (faize) vermiş olduğunuz şeyler Allah'ın katında asla artmış olmaz. Ancak Allah'ın memnuniyetini kazanmayı arzu ederek vermiş olduğunuz zekâta gelince, şüphesiz o kimseler (mallarını ve gelirlerini) kat kat artıran kimselerdir.”⁴⁰

Görüldüğü üzere bu âyette ribânın haramlığı zekât ile mukayese edilerek belirtilmiştir. Dolayısıyla bu âyet ribâ ile zekât arasında hem farklı hem de ortak yönlerin bulunduğu dikkat çeker. Bir mal ribâyâ verilirken daha fazlasını geri almak zekâta da hiçbir şekilde geri almamak üzere bir başkasının zimmetine transfer edilir. Ribâ ile hedeflenen şey bir malın farklı miktarlarda değiştirilmesi eylemi üzerinden emek sarf etmeksizin kolay yoldan daha fazla gelir elde etmektir. Sadaka ve zekâta ise sadece Allah'ın rızasını ilke edinerek malını başkasına veren kişi hem dünyada sahip olduğu mallarının bereketlenmesini hem de sevaplarının artmasını arzu eder. İşte bu noktalar ribâ ile zekât arasındaki farklı yönleri işaret eder.

Ribâ ile zekât arasındaki ortak yöne gelince, sözlükte zekâta da⁴¹ ribâda da⁴² fazlalaşma, çoğalma, artma anlamlarının yer alması ve terim anlamı açısından da her iki eylemde verilen malın mülkiyetinin bir başkasının zimmetine transfer edilmesinin amaçlanması ortak yönlerdir. Bir diğer ortak yön de hem ribâyâ verilen malın hem de zekât olarak verilen malın Rûm sûresi 39. âyette “ما” ile belirtilmiş olmasıdır. Âyette yer alan “ما” ism-i mevsûlüne bakıldığında bu ifade ile insanların malları içerisinde daha da artması amacıyla verilen şeyin sadece mal olacağı anlaşılmaktadır. Aynı âyette zekât için verilen şey de “ما” ism-i mevsûlü ile ifade edilmiştir ve zekât da maldan verilir.⁴³ Dolayısıyla âyette zikredilen “ما” ism-i mevsûlü ile hangi tür malların kastedildiğinin ortaya konulması özellikle ribâ açısından son derece önemlidir.

⁴⁰ er-Rûm 30/39.

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, 14/304-305.

⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, 14/358.

⁴³ Bayındır, *Faiz Meselesine Kur'an ve Sünnet Çerçevesinde Farklı Bir Bakış*, 243-244.

Malın bey', zekât ve ribâ gibi akitlere konu olması insanlar açısından ona bir değer biçildiğini gösterir. Bunun temel sebebi malın insanlara menfaat sağlamasıdır. Daha önce geçtiği üzere malın bu özelliği sözlüklerde de belirtilmiştir. Kur'ân'a baktığımızda malın bu yönüne dolaylı bir şekilde veya doğrudan dikkat çeken pek çok âyet bulunmaktadır. Mesela Nahl sûresi 69. âyette arıların yaptığı balın insanlara şifa vermesine dikkat çekilmesi,⁴⁴ Hac sûresi 28. âyette Allah'ın hayvanları insanlara rızık olsun diye verdiğinin belirtilmesi ve bu rızıktan fakirlere de verilmesine teşvik edilmesi,⁴⁵ İbrâhîm sûresi 32. âyette çeşitli meyvelerin insanlar için rızık olarak sunulduğunun belirtilmesi⁴⁶ malın doğrudan menfaat yönüne işaret eden âyetlerin bir kısmını oluşturmaktadır. Kur'ân'da malın menfaat yönüne dolaylı olarak dikkat çeken âyetlere gelince, onların bazıları şunlardır:

*"Ona ne malı ne de kazandıkları fayda verdi."*⁴⁷

*"İşte o gün malın da oğulların da faydası yoktur. Sadece Allah'ın huzuruna arınmış kalp ile gelen kimseler bunun dışındadır."*⁴⁸

*"Malım bana hiçbir fayda sağlamadı."*⁴⁹

Yukarıda malın doğrudan ve dolaylı olarak menfaat yönünü belirten âyetlere bakıldığında insanoğlunun maldan asıl beklentisinin menfaat ve dolayısıyla bir ihtiyacın giderilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple kan, meyte (leş) gibi insana faydası olmayan şeyler,⁵⁰ ay ışığı ve güneş ısısı gibi kendisinde insanoğlu için birtakım faydalar bulunsa bile infak edilemeyen ve üzerinde mülkiyet kurulamayan şeyler,⁵¹ bir buğday tanesi gibi az miktarda bulunmasından dolayı kendisine iktisâdî bir değer biçilemeyen şeyler⁵² mal değildir. Bu sebeple Hanefîlere göre bir hurma tanesine karşılık iki hurma tanesinin değiştirilmesinde ribâ söz konusu olmaz.⁵³ Bununla beraber ribâ sadece mislî (standart) mallarda olur.⁵⁴ Zekâta tabi olan mallar ise hem buğday, arpa gibi mislî olan mallardır hem de keçi, koyun gibi kıyemî olan mallardır.⁵⁵ Tüm bunlardan hareketle ribânın zekâta konu olan mallardan sadece mislî olanlarında gündeme geldiği söylenebilir.

⁴⁴ en-Nahl 16/69.

⁴⁵ el-Hac 22/28.

⁴⁶ İbrâhîm 14/32.

⁴⁷ Tebbet 111/2.

⁴⁸ eş-Şuarâ 26/88-89.

⁴⁹ el-Hâkka 69/28.

⁵⁰ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 4/502.

⁵¹ Lâm b. İbrâhîm, *Ahkâmü'l-Agniya*, 25.

⁵² İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 4/501.

⁵³ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/113.

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/110-113.

⁵⁵ Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/97-107.

2. Kat kat şeklinde artma özelliğiyle ilintilendirilmiş ribevî mallar: Nüzûl sırasına bakıldığında ribâyı konu edinen âyetlerin ikincisi Âl-i İmrân sûresi 130. âyettir. Bu âyet şöyledir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.

“Ey inanmış kimseler! Kat kat artmış olan ribâyı (faizi) sakın yemiş olmayın. Allah'tan sakınınız ki kurtuluşa (huzura) ulaşmış olasınız.”⁵⁶

Zikredilen âyete baktığımızda âyette yer alan “أَضْعَافًا” (kat kat olarak artırılmış) ifadesiyle bu özelliğe sahip şeyin mal olduğu anlaşılmaktadır. Malın bu özelliğine Bakara 261. ve Hadîd sûresi 11. âyetlerde “ضَعْفٌ” kökünden türemiş “يُضَاعَفُ”, Rûm sûresi 39. âyette “مُضْعِفُونَ” ifadeleriyle de dikkat çekilmiştir. İşte bu noktada ribâyı verildiği takdirde kat kat artma özelliğinin hangi çeşit malların mübadelesi esnasında meydana gelebileceği sorusu gündeme gelir. Hanefî mezhebine göre ribâda temel amaç bir başkasına verilmiş olan malın fazlasıyla geri alınmasıdır. Farklı cins malların değişiminde fazlalık olmaz. Fazlalık ancak aynı cins malların değişiminde söz konusu olur. Ribâ da miktarı ölçek (keyl) ve tartı (vezn) ile tayin edilen mallardan birinin kendi cinsleriyle fazla olarak değiştirilmesinde gündeme gelir.⁵⁷

3. Herhangi bir karşılık olmadan gelir elde edilmesi bakımından ribevî mallar:

Ribâyı konu edinen âyetlerden bir diğeri Nisâ sûresi 161. âyettir:

وَأَخَذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبُطْلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا.

“Nehyedilmiş olmalarına rağmen faiz almış olmaları ve insanların haksız yolla mallarını yemeleri sebebiyle onlardan (Yahudilerden) kâfir olanlara acı dolu azap hazır ettik.”⁵⁸

Bu âyette herhangi bir karşılık olmaksızın daha fazla gelir elde etme yöntemlerinden birisi olan ribânın haramlığı Yahudiler örnek verilerek anlatılmıştır. Âyete göre Yahudilerin Yüce Allah'ın azabını hak etmelerinin sebebi yasak olmasına rağmen ribâyı terk etmemeleridir. İşte bu durum üzerinden ribâ eylemini yapan Müslümanlar da uyarılır. Âyette mal kelimesinin zikredilmesi ise ribâ eyleminin ancak bir mal üzerinde söz konusu olacağını gösterir. İşte bu noktada ribâ eyleminin hangi çeşit mallarda söz konusu olacağına dair tartışmalar başlar.

Haksız yolla gelir elde edilmesi meselesini ele alan diğer bir âyet Nisâ sûresi 29. âyettir. Bu âyet şöyledir:

⁵⁶ Âl-i İmrân 3/130.

⁵⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/7.

⁵⁸ en-Nisâ 4/161.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا.

“Ey İnanalar! Aranızda mallarınızı haksız yollarla değil, ancak rızanın esas alındığı ticaret ile yiyin, asla nefsinizi de öldürmeyin. Şüphesiz ki size Allah çokça merhamet etmektedir.”⁵⁹

Bu âyette haksız yolla gelir elde etme eyleminin karşısında ticaret eylemi zikredilmiştir. Haksız yolla bir gelire sahip olma kumar, hırsızlık gibi durumlarla ortaya çıkacağı gibi Nisâ sûresi 161. âyette belirtildiği üzere ribâ eylemi ile de ortaya çıkabilir. Dolayısıyla burada her iki eylem arasındaki ortak ve farklı yönler gündeme gelir. Nisâ sûresi 29. âyet ile 161. âyet birlikte ele alındığında ribâ ve ticaret için mal kelimesinin zikredilmesi bu kavramların kesiştiği noktayı gösterir. Ribâ ile ticaretin ayrıştığı nokta; ribânın aynı cins mislî mallardan birinin diğerinden fazla olarak değişimi ile⁶⁰ ticaretin ise farklı cins malların değişimi ile gerçekleştirilmesidir. Aynı zamanda ribâda amaç emek ortaya koymadan daha fazla mal elde etmek iken ticarî bir eylem emek harcamayı gerektirir. Harcanan bu emek sonunda kişi kâr elde edebileceği gibi zarara da uğrayabilir. Hanefîlere göre ribâ da ölçek (keyl) ve tartı (vezn) ile işlem gören mislî mallar üzerinde söz konusu olur.⁶¹

4. Bey’ akdi ile ilintilendirilmiş ribevî mallar: Ribâ konusu Bakara sûresinde bey’ akdi ile mukayese edilerek ele alınmıştır. Bakara sûresindeki ilgili âyetlerin bir kısmı şöyledir:

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.

“Faiz yiyenler, şeytanın takılıp aklını çeldiği kimsenin davranışından farklı davranmazlar. Bu onların, ‘alum satım tıpkı faizli işlem gibidir’ demeleri sebebiyledir. Allah, alum-satımı helâl, faizli işlemi haram kılmıştır. Kime, Rabbinden bir öğüt ulaşır da faize son verirse geçmişte olan kendinindir. Onun işi Allah’a aittir. Kim de devam ederse, işte onlar cehennemliktirler. Hep orada kalacaklardır.”⁶²

Bakara sûresi 275. âyete baktığımızda ribânın bey’ akdi ile kıyaslandığını görmekteyiz. Bey’ ve ribâ eylemlerinin birbiri ile kıyaslanmasının temel sebebi insanların “Alum satım akdi tıpkı ribâ işlemi gibidir.” demelerinden kaynaklanmaktadır. İşte bu durum ribâ ile bey’ akdi arasında ortak ve farklı yönlerin olduğuna işaret eder. Bey’ akdinde kişi bir başkasına malını verip buna karşılık daha kıymetli bulduğu farklı bir malı zimmetine geçirir. Dolayısıyla bey’ akdinde karşılıksız bir fazlalık meydana gelmez.⁶³ Ribâda ise söz konusu olan fazlalık emek

⁵⁹ en-Nisâ 4/29.

⁶⁰ Serahsî, *el-Mebsûât*, 12/113; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kađîr*, 7/7.

⁶¹ Serahsî, *el-Mebsûât*, 12/113; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kađîr*, 7/4.

⁶² Abdulaziz Bayındır, *Ticaret ve Faiz* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2007), 48-49.

⁶³ Refik Yunus Mısıri, *Maşrifü’t-tenmiyeti’l-islâmî* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1401/1981), 81.

ortaya konulmadan elde edilen ve bu sebeple karşılığı olmayan fazlalıktır.⁶⁴ İşte bu durum ribâ ile bey' arasındaki farklı noktadır. İlgili âyette zikredilen “Allah alım satımı helâl kıldı, ribâyı haram kıldı.”⁶⁵ ifadesi de bu farklı noktaya dikkat çeker.

Ribâ ve bey' arasındaki ortak nokta ise bu iki eylemde eyleme konu olan şeyin “mal” olmasıdır. Bu sebeple Bakara sûresi 275. âyette bey' işleminin ribâ işlemi ile kıyaslanmasından hareketle bey'e hangi tür mallar konu oluyorsa ribâyı da o malların konu olması gerektiği düşünülebilir. Bey' akdine konu olan mallar hem kıyemî mallardır hem de mislî mallardır. Ancak ribâ mislî mallarda söz konusu olur. Bakara sûresi 276. âyette ise ribâ işlemi sadaka ile Rûm sûresi 39. âyette de ribâ işlemi zekât ile zikredilmiştir. İşte bu durum zekât, ribâ ve bey' eylemleri arasındaki ilişkinin işaretidir. Bu eylemlerin kesiştiği yer de mal meselesidir.

5. Karz ile ilintilendirilmiş ribevî mallar: Mala sahip olma duygusunu içerisinde barındıran insanoğlunun sahip olduğu malı kolay yoldan artırmak amacıyla tercih ettiği yöntemlerden birisi verilen borç üzerinden bir kazanç elde etmektedir. Ancak Yüce Allah insanı sömürmeye dayalı olan bu kazanç yolunu kesin olarak haram kılar ve şöyle buyurur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ.

“Ey İnanlar! Allah'tan sakının. Ribâdan geriye kalan alacaklarınızı bırakın. Eğer iman etmişlerseniz (böyle yaparsınız). Şayet böyle yapmazsınız bilin ki; Allah ve Resul'üne savaş ilan etmiş olursunuz. Ancak tevbe eden kimselerden olursanız ana mallarınız size ait olur. Böylece hem haksızlık yapmış hem de haksızlığa uğramış kimselerden olmazsınız.”⁶⁶

Yukarıda zikredilen âyette görüldüğü üzere ribâdan geriye kalan alacaklar Rûm sûresi 39. âyetteki gibi “ما” ile ifade edilmiştir. Bu ism-i mevsûlle kastedilen şey maldır. Aynı sûrenin 279. âyetinde “Ana mallarınız size aittir.” denilirken de ön plana çıkarılan şey maldır. Âyette sadece ana malların geri alınabileceğinin ifade edilmesi karz-ı haseni akla getirir. Karz-ı hasende amaç dayanışma ve yardımlaşma olduğu için verilen borcun borç veren kişiye ya da her iki tarafa birden menfaat sağlamaması gerekir. Aksi takdirde bu borç işlemi ribâyı dönüşür.⁶⁷ Karz ile ribâ arasındaki ortak nokta her iki eylemin de malın bir başkasının zimmetine transfer edilme işlemi ve transfer edilen malın mislî mal olmasıdır. Ancak karzda

⁶⁴ Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, 119.

⁶⁵ el-Bakara 2/275.

⁶⁶ el-Bakara 2/278-279.

⁶⁷ Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Adevî ed-Derdîr, *eş-Şerhu's-şagîr 'alâ Akrebi'l-mesâlik* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1392/1972), 3/291-292.

bir başkasının zimmetine transfer edilen mal misli ile geri alınmak üzere nakledilir. Nakledilen mal karşılığında ek bir artışın talep edilmesi halinde bu işlem ribâ olur.⁶⁸

3. Hanefî Mezhebinin Ribevî Mallar Konusundaki Delilleri

Hanefî fakihleri ribâyaya konu olan mallarla ilgili görüşlerini çeşitli delillere dayandırarak temellendirmişlerdir. Bu delilleri naklî ve aklî olmak üzere iki kısımda inceleyebiliriz.

3.1. Naklî Deliller

Hanefîlere göre ribâda illet kadr (ölçü birimi) ve cins birliğidir. Kadr (ölçü birimi) birliğinden kastedilen şey, miktarı tartı ile belirlenen mallarda tartıdaki birlik, miktarı ölçek ile belirlenen mallarda ise ölçekteki birliktir. Bu nedenle tartı (vezn) ya da ölçek (keyl) ile işlem gören mallar cinsleriyle değiştirildiklerinde bir fazlalık meydana gelirse bu işlem onlara göre ribâdır.⁶⁹ Hanefî fukahâsının ribânın illetini belirlerken ve bundan hareketle ribâyaya konu olan malları tespit ederken dayandıkları temel delil Saîd el-Hudrî'den (r.a.) (ö. 74/693) nakledilen şu hadistir:

*“Altın altın karşılığında, gümüş gümüş karşılığında, buğday buğday karşılığında, arpa arpa karşılığında, hurma hurma karşılığında, tuz tuz karşılığında ancak misli misline elden ele olur. Kim artırır veya daha da fazlasını talep ederse ribâ yapmıştır. Bu konuda alan kişi de veren kişi de eşit durumdadır.”*⁷⁰

Hanefîlere göre yukarıdaki hadiste “Altın karşılığında altın, buğday karşılığında buğday...” şeklinde altı farklı maddenin kendi cinsiyle değiştirilmesinden bahsedilmesi ribânın illetlerinden birisinin cins birliği olduğuna delalet eder.⁷¹ Hadiste aynı cins malların kendi cinsleri ile mübadele edilmesinde zikredilen “مِثْلًا بِمِثْلٍ” ibaresi de bu malların değişimi esnasında miktar bakımından eşitliğin olması gerektiğini ifade eder. Hanefîlere göre zikredilen hadisin sarf konusuyla ilgili olan rivâyetinde “مِثْلًا بِمِثْلٍ” ibaresi yerine arpa, buğday, tuz, hurma için “كَيْلًا بِكَيْلٍ” gümüş ve altın için “وَزْنًا بِوَزْنٍ” ifadelerinin kullanılmış olması

⁶⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Suğdî, *en-Nütef fi'l-fetâvâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 1/484-485.

⁶⁹ Kudûrî, *Muhtaşar* 87; Serahsî, *el-Mebsût*, 12/113; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/25; Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Hanefî Kâsânî, *Bedâ'î'ü's-Sanâ'î' fî Tertîbi's-Şerâ'î'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1328/1910), 5/183; Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/61; Aynî, *el-Binâye*, 8/60.

⁷⁰ Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Şahîh-i Müslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1416/1995), *Müsâkât*, 82 (1584).

⁷¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/113.

buradaki eşitliğin özellik bakımından değil miktar bakımından olması gerektiğine işaret eder. İşte bu durum ribânın illetlerinden birisinin kadr (ölçü birimi) olduğuna dair delildir.⁷²

Hadiste zikredilen “*Buğday karşılığında buğday.*” ibaresine bakıldığında bu ibarenin tek bir adet buğday tanesini kapsadığı düşünülebilir. Ancak kimse tek bir adet buğday tanesini satım akdine konu etmez. Çünkü bir şeyin satım akdine konu edilmesi o şeyin mal olduğunun delilidir. Tek bir adet buğday tanesi mütekavvim mal değildir. İşte burada hadiste zikredilen buğdayın tek bir tane değil mütekavvim mal olan buğday olduğu sonucu zorunlu olarak oraya çıkar. Buğdayın mal olduğu ise kîle (ölçek) ile anlaşılır. Dolayısıyla miktarın kîle (ölçek) ile belirlenmiş olması da hadisle sabittir. Hadiste yer alan “*Altın karşılığında altın.*” ifadesi için de bu durum geçerlidir. Nitekim zerre miktarı olan altın için altın ifadesi kullanılır. Ancak kimse zerre miktarı altını alıp satmaz. Hadiste zikredilen altının zerre miktarı altın değil, mütekavvim bir mal olduğu ve bunun tartıyla bilineceği belirtilmiştir. Dolayısıyla tartı özelliği aynı kîle özelliği gibi hadisle sabittir. Böylece Resûlüllah sanki “*Tartılmış olan altına karşılık altının, ölçülmüş olan buğdaya karşılık buğdayın...*” mübadele edilmesini emretmiştir.⁷³

Hanefîlerin ribânın illetinin keyl (ölçek) ve vezn (tartı) olduğuna dair görüşü benimserken esas aldıkları diğer rivâyetler de şu şekildedir:

Enes b. Mâlik'in (r.a.) (ö. 93/711-12) rivayet ettiği bir hadiste Resûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

*“Tartı ile işlem gören şeyler aynı tür olduğu vakit misli misline olur. Kîle (ölçek) ile işlem gören şeyler için de durum aynıdır. Ancak bu iki türün (nev'in) farklı olması durumunda bir günah yoktur.”*⁷⁴

Ebû Hüreyre (r.a.) (ö. 58/678), Resûlüllah'tan (s.a.v.) şu rivâyeti aktarmıştır:

*“Altın karşılığında altın vezni veznine (tartıya karşılık tartı), misli misline, gümüş karşılığında gümüş vezni veznine ve misli mislinedir. Her kim ki bunu artırır ya da bundan daha fazlasını talep ederse işte bu ribâdır.”*⁷⁵

Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.), Resûlüllah'tan (s.a.v.) rivâyet ettiğine göre o şöyle dedi:

*“Altına karşılık altını, gümüşe karşılık gümüşü; vezni veznine (tartıya karşılık tartı), misli misliyle ve dengine denk olacak şekilde olmadığı sürece mübadele etmeyin.”*⁷⁶

Hanefîler yukarıda zikredilen rivâyetlerden hareketle ribânın illetinin keyl (ölçek) ve vezn (tartı) olduğunu ve ribâyâ konu olan malların da bu illetten hareketle belirlenmesi

⁷² Serahsî, *el-Mebsût*, 12/110-111.

⁷³ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/116.

⁷⁴ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî* (Beyrut: Dâru'l İlm li'l Melâyîn, 1425/2004), 3/407.

⁷⁵ Müslim, “Müsâkât”, 84 (1588).

⁷⁶ Müslim, “Müsâkât”, 77 (1584).

gerektiğini söyler. Onlar keyl ve vezn illetlerinin hadislerde zikredilen altı malla sınırlı olmadığı ve kıyas metodunu takip ederek bu illetlerin ölçek ve tartı ile işlem gören tüm mallar için de geçerli olduğu görüşlerini benimsemişlerdir.⁷⁷ Hanefî fukahâsının bu meseleye dair ileri sürdüğü başka bir rivâyet de şu şekildedir:

“Resûlullah Hayber’e vali atamıştı. Bu vali Resûlullah’ın yanında gelip ona cenîb hurması sundu. Resûlullah: Hayber’e ait hurmaların hepsi bu şekilde mi? diye sorunca vali: Hayır, Ya Resûlellah! O hurmalardan iki sâ‘ verimiz ve ona karşılık bu hurmalardan bir sâ‘ alırız.” cevabını verdi. Buna karşılık Resûlullah şöyle dedi: “*Bu şekilde asla yapmayın! Misline karşılık misli olacak şekilde satın alın ya da bunu satıp onun parasıyla diğerinden satın alın. Miktarı tartıyla (veznle) belirlenen şeyler için de durum aynısıdır.*”⁷⁸

Hanefî fukahâsına göre zikredilen hadis ölçekle (kîle) ve tartıyla (vezn) işlem gören malların ribâyâ konu mal kapsamına girmesinin yanı sıra kalite ile kalitesiz hurmanın aynı miktarda değiştirilmesi gerektiğini de gösterir.⁷⁹ İşte burada ribevî malların değişiminde kalitenin esas alınıp alınmayacağına dair tartışmalar başlar. Hanefîler ribâyâ konu olan malların değişiminde kalitenin esas alınmaması gerektiğine, eşitlikten kastın ise nitelik değil miktar olduğuna dair şu rivayeti delil getirmektedir:

Sâmit’in (r.a) (ö. 34/654) rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“*Altına karşılık altındır ister dinar isterse de külçesiyle olsun; gümüşe karşılık gümüştür ister dirhem isterse de külçesiyle olsun; buğdaya karşılık buğday ölçeğe (keyl) karşılık ölçek olur. Tuz karşılığında tuz da ölçeğe ölçek olur. Her kim ki bunu artırır veya daha fazlasını talep ederse ribâ yapmıştır. Altına karşılık gümüş peşin satılırsa gümüşün altından daha fazla olmasında bir sakınca yoktur, ancak bu işlemde vade olmaz. Buğdaya karşılık arpanın peşin olarak satılması durumunda arpanın buğdaydan daha fazla olmasında da bir sakınca yoktur ancak vade olmaz.*”⁸⁰

Hanefî fukahâsına göre hadiste zikredilen “بَيْرُهَا وَعَيْنُهَا” ifadesi dinar halinde olan altın ile külçe halinde olan altının eşit olduğunun delilidir. Oysa bunlar kalite bakımından birbirinden farklıdır. Bu sebeple onlara göre eşitlik ile kastedilen şey miktar bakımından eşitliktir.⁸¹ Hanefîler ribevî malların değişiminde kalitenin esas alınmaması gerektiğine dair görüşlerini Sâmit (r.a) tarafından nakledilen şu rivâyetle de delillendirirler: “جَيِّدُهَا وَرَدِيئُهَا سَوَاءٌ” “İyisi ve kötüsü denktir.”⁸²

⁷⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/112.

⁷⁸ Müslim, “Müsâkât”, 94 (1593).

⁷⁹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/8.

⁸⁰ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Delhi: el-Matbaaü'l-Ensâriyye, 1323/1905), “Büyü ' ve'l-İcârât”, 12 (3349).

⁸¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/111.

⁸² Serahsî, *el-Mebsût*, 12/111; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/8.

Hanefîlere göre kalite farkının esas alınmaması kuralı sadece ribâyâ konu olan mallar için geçerlidir. Bu sebeple ribâyâ konu olmayan mallar kendi cinsleri ile değiştirilirken kalite farkından dolayı biri diğerinden fazla olacak şekilde işlem görebilirler.⁸³ Hanefî fukahâsından İbnü'l-Hümâm *Fethu'l-ğadîr* adlı eserinde yukarıdaki rivâyeti dile getirdikten hemen sonra “şayet doğruysa” şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁸⁴ Kullanılan bu ibare onun zikredilen rivâyetin sahihliğine dair bir şüphesinin bulunduğunu gösterir.

3.2. Aklî Deliller

Hanefîlerin ribâyî fazlalık merkezli ele alınan tanımlarına göre ribâ; “İvazlı akitlerde taraflardan birisi için şart koşulan karşılığı olmayan fazlalık” anlamına gelir. Karşılığı olmayan fazlalık aynı cins malların mübadelesinde olur. Farklı cins malların mübadelesinde ise fazlalıktan bahsedilmez.⁸⁵ İşte bu yaklaşımla Hanefîlerin ribâ ile bey' arasındaki farkı oraya koymaya çalıştığını söyleyebiliriz. Ancak Hanefîlerin fıkıh kaynaklarına baktığımızda ribânın kimi zaman “kitâbü'l-büyû”⁸⁶ adlı genel bir başlığın içinde kimi zaman da “bâbü'r-ribâ”⁸⁷ şeklinde müstakil bir konu olarak işlendiğine rastlamaktayız. Sadece Hanefî fukahâsından Muhammed es-Suğdî (ö. 461/1068) ribâyî ayrı bir başlığın altında; rehinden, karzdan ve ödünçten kaynaklı olan ribâ olmak üzere üç kısımda ele almıştır.⁸⁸

Hanefîlere göre iki mal arasındaki denklik (المماثلة) kadr (ölçü birimi) ve cins birliği ile sağlanır. Kadr (ölçü birimi) tartı ve ölçektir. Bu iki ölçü birimiyle şekil bakımından, cinsiyet ile de öz bakımından denklik sağlanır.⁸⁹ Bu sebeple elma gibi adediyyâtta olan, yani miktarı sayılarak tespit edilen yahut kumaş gibi mezzûâtta olan, yani miktarı ölçülerek tespit edilen mallar ribevî mal kapsamında değildir.⁹⁰ Ribânın yasaklanmasındaki temel amaç insanların mallarının bir başkası tarafından sömürülmesine engel olmaktır.⁹¹

Ribevî malların götürü usulü ile satılması meselesine gelince Hanefîlere göre ribâyâ konu olan malların götürü usulü ile satılması câiz değildir. Ancak ribevî mallardan olan buğday götürü usulüyle başka bir buğday ile mübadele edilirse ve aynı mecliste bu iki malın miktar bakımından eşit olduğu anlaşılırsa yapılan bu işlem câiz olur. Denklik arpa ve buğday gibi ölçekle işlem gören mallarda ölçek ile sağlanır. Bu malların miktarının tartı ile

⁸³ Mevslî, *el-İhtiyâr*, 2/31.

⁸⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/8.

⁸⁵ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/7-8.

⁸⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/108; Kâsânî, *Bedâ'ü's-Sanâ'î*, 5/133.

⁸⁷ Kudûrî, *Muhtasar*, 87; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/25; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/3.

⁸⁸ Suğdî, *en-Nütef*, 1/484-485.

⁸⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/118; Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/61; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/7.

⁹⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/4,9.

⁹¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/8.

belirlenmesi ise denkliği ortadan kaldıracığından dolayı câiz olmaz. Çünkü böyle bir işlem buğdayın karşılığında buğdayı götürü usulü satmak anlamına gelir ki bu ribâdır.⁹²

Görüldüğü üzere Hanefîlerin ölçek ve tartıyı esas almalarının temelini denkliğin ancak bu iki ölçü birimiyle sağlanabilmesine ve dolayısıyla taraflar arasında söz konusu olabilecek haksızlığın bu şekilde önüne geçilebileceğine dair düşünce oluşturmaktadır. Hanefîlerin ribâyâ konu olan malların götürü usulü yöntemiyle satılmamasına dair düşüncelerinin temelinde ortaya çıkabilecek her türlü haksızlığa engel olmak istemelerine dair hassasiyet yer almaktadır. Dolayısıyla Hanefîlerin aslında standartlığı sağlayan ve dolayısıyla taraflar arasında haksızlığın ortaya çıkmasına engel olabilen tüm ölçü birimlerini kadr kapsamında değerlendirdikleri düşünülebilir. Bu sebeple Hanefîlerin ileri sürdükleri kadr (ölçek ve tartı) illetinin bu açıdan yeniden gözden geçirilmesi gerekir.

Hanefî fukahâsına göre ribâyâ konu olan mallar arasında mislîliğin sağlandığı bir diğer unsur kabzdaki (malın hak sahibi tarafından teslim alınması) denkliktir. Çünkü şu anın değeri gelecekteki bir başka zaman dilimden daha fazladır. Bu sebeple ribâyâ konu olan mallar değiştirilirken kabz karşılıklı olmalıdır. Zamanın dikkate alınmasındaki temel amaç insanların zaman karşısında mallarının değerini koruma konusundaki hassasiyettir.⁹³ Dolayısıyla Hanefîler tarafından vadenin de ölçü birimi olarak kabul edildiği söylenebilir.

Hanefîlerin ribâyâ konu olan mallarda kalite farkını esas alıp almayacağı meselesine gelince, onlara göre kalite farkı esas alınmaz. Bunun birinci nedeni insanlar tarafından örfen kalitenin bir farklılık olarak kabul edilmemesidir. Ancak insanlar tarafından kaliteye itibar edilmemesi çok az karşılaşılan bir durumdur. İkinci ve en temel sebep ise kalitenin esas alınması halinde alım satımın engellenmiş olmasıdır.⁹⁴ Bu sebeple bir kişi kaliteli olduğunu düşünerek satın aldığı buğdayın aslında kalitesiz olduğunu anlaşırsa bu duruma itiraz edemez. Çünkü buğdayda söz konusu olan kalite ya da kalitesiz olma durumu onda sonradan meydana gelen bir durum değildir. Aksine bu özellik buğdayın yaratılışıyla ilintilidir. Dolayısıyla kişi ancak buğdayın böceklenmesi örneğinde olduğu gibi sonradan ortaya çıkan bir durum sebebiyle satın aldığı buğdayı geri iade edebilir. Ancak buna rağmen ribâyâ konu olan mallarda kalite farkı sadece yetim malı, vakıf malı, hasta kimsenin malı ve kırılan bilezikler olmak üzere dört meselede dikkate alınır. Bu meselelerde kalite farkına itibar edilmesindeki temel gaye kul hakkını muhafaza etmektir. Bu nedenle bir yetime vasîlik yapan kişinin ona ait kaliteli bir buğdayı kalitesiz bir buğday karşılığında eşit miktarda mübadele etmesi câiz değildir. Ribevî olmayan mallara gelince, bu tür mallarda kalitenin bir değeri vardır.⁹⁵

⁹² Kâsânî, *Bedâ'î'ü's-Sanâ'î*, 5/185.

⁹³ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/7.

⁹⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 7/8.

⁹⁵ İbn Âbidîn, *Reddî'l-muhtâr*, 5/179.

Görüldüğü üzere Hanefîlerin bu dört meselede kalite farkına itibar etmesinin temelinde onların kul hakkı konusundaki hassasiyetinin olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bilindiği üzere kul hakkı zikredilen bu dört konuyla sınırlı değildir. Hanefîlerin, ribânın yasaklanmasındaki temel amacın insanların mallarını sömürüden korumak olduğuna dair düşünceleri de göz önünde bulundurulduğunda asıl ribâyâ konu olan mallarda kaliteye daha çok itibar edilmesi gerektiği söylenebilir. Aynı zamanda Hanefîlerin, bir taraftan insanların mallar arasındaki kaliteye değer verdiğini söyleyip diğer taraftan da örfe bu duruma itibar edilmediğini söylemesi çelişkiye sebep olmaktadır. Mallar arasında kaliteye itibar edilmesi durumunda alım ve satımın yapılamaz hale geleceğine dair görüşe gelince, bilindiği üzere bir insanın mal satıp karşılığında başka bir mal almasındaki amacı daha fazla değer biçtiği başka bir mala kavuşma arzusudur. Bu da yasaklanmış bir durum değildir. İşte burada ribâ ile bey' işlemlerinin birbirine karıştırılma meselesi gündeme gelir.

4. Ribevî Malların Mübadele Edilmesi

Hanefîlere göre ribâyâ konu olan mallar kendi cinsleriyle değiştirileceği zaman arada fazlalık ve vade bulunmamalıdır. Farklı cins ribevî mallar mübadele edileceği zaman ise arada fazlalık bulunabilir. Ancak arada vadenin bulunmaması gerekir. Kadr (keyl ve vezn) ve cins birliğinin aynı anda bulunmaması durumunda ise hem fazlalık hem de vade olabilir.⁹⁶

Hanefîlerin ribâyâ konu olan malların mübadele edilmesine dair verdikleri örneklerin bazıları şöyledir:

- Susam karşılığında susam yağı, zeytin karşılığında zeytinyağı almak susam yağı ve zeytinyağı fazla olursa câiz olur. Böylece yağ, diğer yağ karşılığında olur. Aradaki fazlalık ise posaya karşılık gelir.⁹⁷

- Ekmek verip karşılığında fazla miktarda un alınabilir. Çünkü el emeğiyle üretilen ekmek sayı ve tartı ile işlem görür. Ancak buğday ölçekle işlem görmektedir.⁹⁸

- Yaş hurma karşılığında aynı ölçekteki hurma mübadele edilebilir. Yaş hurmanın kurduğunda eksilmesi de onun yaratılışıyla ilintilidir. Bu sebeple böyle bir mübadele işlemi câizdir.⁹⁹

- Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve öğrencisi Ebû Yusûf'un (ö. 182/798) görüşüne göre canlı bir hayvan karşılığında et mübadele edilebilir. Ancak İmam Muhammed (ö. 189/805) canlı

⁹⁶ Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/61-62.

⁹⁷ Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/64.

⁹⁸ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/32.

⁹⁹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/32.

bir hayvandaki et miktarı hazır olan et miktarından daha çok olmadığı sürece böyle bir değişim işleminin câiz olmadığını söylemiştir.¹⁰⁰

- İmam Muhammed aynlarıyla (belirlenmiş mal) olsun ya da olmasın bir felse karşılık iki felsin değiştirilmesini câiz görmez. Çünkü ona göre fels aynı altın ve gümüş gibi para niteliğindedir. Şeyhayna (Ebû Hanîfe ve Ebû Yusûf) göre de felslerin para olup olmama durumu yapılan anlaşma ile belirleneceğinden dolayı aynlarıyla (belirlenmiş mal) bir felse karşılık iki felsin değiştirilmesi câizdir. Aynî olmadan değiştirilmeleri câiz değildir.¹⁰¹

Sonuç

Mal kelimesinin sözlüklerde hem dar anlamları hem de geniş anlamları kapsayacak şekilde ele alındığı, Hanefîlerin menfaati mal olarak kabul etmedikleri, ancak onların menfaatlerin icâre akdine konu olmasını insanların böyle bir akde ihtiyaç duymasından dolayı istihsânen câiz kabul ettikleri görülmüştür.

Kur'ân'da ribânın haramlığını ele alan âyetlere bakıldığında ribânın zekâtla, bey' ve karz akitleriyle kıyaslandığı, mal ve ribâ konularının ayrıntılı bir şekilde ele alındığı, malın en belirgin özelliğinin menfaat olduğu ve dolayısıyla ribâyâ konu olan mallarda bu özelliğin göz ardı edilmemesi gerektiği tespit edildi.

Ribânın Hanefî mezhebi tarafından fazlalık (artış), sözleşme ve mübadele (değiş tokuş) eylemi olmak üzere üç şekilde tanımlandığı ve bunların içerisinde ribânın fazlalık yönünü ele alan tanımların diğerlerine göre daha öne çıktığı görülmüştür.

Hanefî fakihleri ribevî malların şekil ve mahiyetini belirlerken altı maldan bahseden hadislerden hareket etmişler ve ribânın illetinin kadr (ölçü birimi) ve cins bildiği olduğunu, kadrden de kastın keyl (ölçek) ve vezn (tartı) olduğunu belirtmişlerdir. Bu iki ölçü biriminin esas alınmasının sebebinin de standartlığın ancak bu iki ölçü birimiyle sağlanabilmiş olmasından kaynaklı olduğu sonucuna ulaşılmış ve o halde standartlığın sağlandığı tüm ölçü birimlerinin Hanefîler tarafından esas alınması gerektiği kanaatine varılmıştır.

Hanefîler tarafından ribevî mallarda kalite farkının esas alınmadığı, bu konuda bir rivâyetin delil olarak kullanıldığı, ancak rivâyetin sahihliği konusunda İbnü'l-Hümâm'ın bir şüphesinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Hanefîler ribevî malların kendi cinsleriyle değişiminde fazlalık ve vadenin bulunmaması gerektiği, farklı cins ribevî malların değişimde ise fazlalığın bulunabileceği ancak vadenin bulunmaması gerektiğini söylemişlerdir.

¹⁰⁰ Kudûrî, *Muhtaşar*, 87.

¹⁰¹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/31.

Kaynakça

- Apaydın, H. Yunus. “Karz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/520-525. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-Luğaviyye*. Kahire: Dâru'l-İlm, 1431/2010.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *Kitâbü't-Telhîş fî Ma'rifeti Esmâ'i'l-Eşyâ'*. Dımaşk: Dâru Tılâs, 1417/1996.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Bayındır, Abdulaziz. *Ticaret ve Faiz*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2007.
- Bayındır, Servet. “VII. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Mezheplerde Tutarlılık: Tebliğler Metni”. *Faiz Meselesine Kur'an ve Sünnet Çerçevesinde Farklı Bir Bakış*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 2012.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sihâh Tacü'l-Lüğa ve Sihâhi'l-Arabiyye*. 6 Cilt. Dâru'l İlm li'l Melâyîn, 1407/1987.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünenü'd-Dârekuṭnî*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l İlm li'l Melâyîn, 1425/2004.
- Derdîr, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Adevî. *eş-Şerhu's-şagîr 'alâ Akrebi'l-mesâlik*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1392/1972.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 4 Cilt. Delhi: el-Matbaaü'l-Ensâriyye, 1323/1905.
- Ertürk, Kübra. *Fıkhta Faiz Konusu Mallar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'Ayn*. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1419/1988.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevî. *el-Misbâhü'l-Münîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1431/2010.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed İbrâhîm. *Mülteka'l-ebhur*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî. *ed-Dürri'l-muḥtâr şerhu Tenvîri'l-ebşâr ve câmi'i'l-bihâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muḥtâr 'ale'd-Dürri'l-muḥtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1386/1966.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî. *Mu'cemu Meḳâyisi'l-Luğa*. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.

- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Baḥru'r-râîk şerḥu Kenzi'd-dekâik*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd. *Şerhu Fethü'l-Kadîr*. 10 Cilt. b.y.: y.y., 1390/1970.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Hanefî. *Bedâ'ü's-Sanâ'î fî Tertîbi's-Şerâ'î*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1328/1910.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-. *Muḥtaşaru'l-Ḳudûrî fî'l-fıkhî'l-Ḥanefî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Lâm b. İbrâhîm, Abdullah. *Aḥkâmü'l-'Ağniya*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1424/2003.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye fî şerḥi Bidâyeti'l-mubtedî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İḥtiyâr li-ta'lıli'l-Muḥtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1356/1937.
- Mısrî, Refik Yunus. *Maşrifü't-tenmiyeti'l-islâmî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1431/1981.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî Müslim b. el-Haccâc. *Şaḥîḥ-i Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1416/1995.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kenzu'd-dekâ'ik*. Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 1432/2011.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Tuḥfetü'l-fukahâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsûṭ*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Suğdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed. *en-Nütef fî'l-fetâvâ*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- Şübeyr, Muhammed Osman. *el-Medḥal ilâ Fıkhî'l-Muâmelâti'l-Mâliyye*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1425/2004.
- Zeydân, Abdülkerim. *el-Medḥal li dirâseti's-şerâti'l-islâmiyye*. Dımaşk: Müessesetü'r- Risâle Nâşirûn, 1427/2006.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârîî. *Tebyînu'l-ḥakâik şerḥu Kenzi'd-dakâik ve Ḥâşiyeti's-Şelebî*. 6 Cilt. Kahire: el-Matba'atu'l-Kübrâ'l- Emîriyye, 1313/1895.